

Giordano Bruno

Vol 1, No 1 (2025)

GIORDANO BRUNO – Issue 1

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρόιμη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχαιότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δαμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Fejerabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησίοδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάνας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Η διαμάχη πλατωνιστών και αριστοτελιστών κατά την πρόιμη Αναγέννηση

Markos Dendrinos

doi: [10.12681/gbruno.43597](https://doi.org/10.12681/gbruno.43597)

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρώτη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχειότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δωμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyerabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησιόδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάννας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Η διαμάχη πλατωνιστών και αριστοτελιστών κατά την πρόιμη Αναγέννηση

Μάρκος Δενδρινός

Καθηγητής Πληροφορικής και Ιστορίας & Φιλοσοφίας των Επιστημών,
Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Personal website: www.mdendr.com Email: mdendr@uniwa.gr mdendr@gmail.com

Περίληψη

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης είναι δυο σταθμοί στην ιστορία της φιλοσοφίας που αποτελούν τη βάση ή τουλάχιστον ένα μόνιμο σημείο αναφοράς των διαφόρων θεωριών ακόμη και σήμερα. Η έντονη κριτική που άσκησε ο Αριστοτέλης στον Πλάτωνα όσον αφορά τη φύση των ιδεών και των αριθμών δεν πρέπει από την άλλη να αποκρύπτει την αλήθεια ότι η βάση της αριστοτελικής φιλοσοφίας ήταν μέχρι τέλος το πλατωνικό πλαίσιο της θεωρίας των ιδεών. Ήδη από την ύστερη αρχαιότητα ο τρόπος υποδοχής των αριστοτελικών ιδεών από τους πλατωνιστές φιλοσόφους διέφερε καθώς κάποιοι από αυτούς θεωρούσαν ότι αυτές αλλοιώνουν την πλατωνική σκέψη, ενώ άλλοι τις ενσωμάτωναν στο πλατωνικό corpus. Στο παρόν άρθρο θα ασχοληθώ με την περίοδο της Αναγέννησης και την αναζωπύρωση αυτής της αντιπαράθεσης που ξεκίνησε με τη σύγκρουση Πλήθωνος – Σχολαρίου και συνεχίστηκε με την έντονη κριτική και υπεράσπιση των πλατωνικών-πληθωνικών ιδεών από τους Έλληνες ουμανιστές της Αναγέννησης.

Λέξεις-κλειδιά: Αριστοτέλης και Πλάτων, Πλήθων, Σχολάριος, φιλοσοφία Αναγέννησης

The dispute between Platonists and Aristotelians during the Early Renaissance

Abstract

Plato and Aristotle are two milestones in the history of philosophy, forming the basis –or at least a permanent point of reference– for various theories even today. Aristotle's strong criticism of Plato regarding the nature of ideas and numbers should not, however, obscure the truth that the foundation of Aristotelian philosophy ultimately rests on the Platonic framework of the theory of ideas. Even in late antiquity, the reception of Aristotelian ideas by Platonist philosophers varied: some considered them a departure from Platonic thought, while others incorporated them into the Platonic corpus. In this article, I will explore the Renaissance period and the revival of this debate, which began with the conflict between Pletho and Scholarius and continued with the intense criticism and defense of Plato's and Pletho's ideas by the Greek humanists of the Renaissance

Keywords: Plato vs Aristotle, Pletho, Scholarius, Renaissance philosophy

1. Εισαγωγή

Το ζήτημα της προτεραιότητας και ανωτερότητας μεταξύ των αριστοτελικών έναντι των πλατωνικών ιδεών αλλά και το συναρτημένο με αυτό ζήτημα της συνέχειας ή μη των οντολογικών, γνωσιοθεωρητικών και ηθικών θεωρήσεων των δυο φιλοσόφων έχει απασχολήσει πολυάριθμους και σημαντικούς φιλοσόφους κατά την ύστερη αρχαιότητα, τον αραβικό μεσαίωνα, το ύστερο Βυζάντιο και κυρίως την Αναγέννηση. Άλλωστε, κατά πολλούς, η Αναγέννηση οριοθετείται από την έλευση των βυζαντινών λογίων στην Ιταλία και πιο συγκεκριμένα την οργάνωση διαλέξεων από τον Πλήθωνα στη Φλωρεντία στο περιθώριο της Συνόδου της Φεράρας-Φλωρεντίας που είχε σαν σκοπό την πολυπόθητη από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο ένωση των Εκκλησιών. Λίγο μετά από αυτό το γεγονός παρουσιάζεται από τον Πλήθωνα (1355 – 1452) το πρώτο από τα τρία έργα που άναψε τη διαμάχη του με τον Σχολάριο (1405 – 1473).

Η διαμάχη αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι ξεκινά από τον ίδιο τον Αριστοτέλη, ο οποίος, παρότι θεωρεί τον Πλάτωνα ως τον φίλο που τον δίδαξε την καθοριστική και για το δικό του οντολογικό μοντέλο θεωρία των ειδών, από την άλλη όμως λέει ότι το σωστό είναι να προτιμούμε την αλήθεια από τους φίλους³¹. Είναι ως γνωστόν ιδιαίτερα αυστηρός και επικριτικός έναντι όλων σχεδόν των φιλοσόφων που προηγούνται, ασκώντας κριτική στους προσωκρατικούς, τους πυθαγόρειους αλλά και τους πλατωνικούς. Ένα ιδιαίτερο θέμα που επανέρχεται σε όλη την έκταση των *Μεταφυσικών* του είναι ο τρόπος ύπαρξης των ειδών ή ιδεών της πλατωνικής θεωρίας, καθώς η αναζήτηση των αρχών τόσο σε οντολογικό όσο και σε γνωσιοθεωρητικό πλαίσιο αποτελεί τον κύριο κορμό και της δικής του φιλοσοφίας. Το όλο ζήτημα, όπως τίθεται από αυτόν, είναι η ακριβής λειτουργική σχέση μεταξύ των ειδών και των αισθητών, καθώς τα τελευταία έχουν αποκτήσει στη δική του οπτική την κεντρική θέση, αποτελώντας τις λεγόμενες *πρώτες ουσίες*. Τα είδη ως *καθόλου* είναι αναγκαία και στο αριστοτελικό σύστημα ως σταθερές και αναλλοίωτες αρχές χωρίς τις οποίες είναι αδύνατη η ασφαλής γνώση· επίσης, τα είδη καθ' αυτά ως *τι ἦν εἶναι* αποτελούν το ένα από τα τέσσερα αίτια των πραγμάτων μαζί με την ύλη, τον ενεργητικό κινητικό παράγοντα και το τέλος (σκοπό) ένεκα του οποίου κάτι δημιουργείται. Ενίοτε μάλιστα αποκαλούνται τα είδη *δευτερεύουσες ουσίες* σε σχέση με τα αισθητά που αποτελούν τις *πρώτες ουσίες*. Ενώ στον Πλάτωνα το αισθητά εξαρτώνται από τα είδη, στον Αριστοτέλη είναι τέτοια η προτεραιότητα των αισθητών, ώστε τα είδη δεν έχουν χώρο και νόημα ύπαρξης πέραν των αισθητών.

³¹ "Amicus Plato amicus Aristoteles magis amica veritas" (Φίλος Πλάτων, φιλέτερα δε η αλήθεια). Με αυτή τη φράση ανοίγει ο Νεύτων τις σημειώσεις του στο σημειωματάριό του το 1661 (Cambridge student notebook). Είναι μια φράση συχνά χρησιμοποιούμενη, που φαίνεται να έχει προκύψει από τη φράση του Αριστοτέλη στα *Ηθικά Νικομάχεια*: «τῆς τοιαύτης ζητήσεως γινομένης διὰ τὸ φίλους ἄνδρας εἰσαγαγεῖν τὰ εἶδη. δόξειε δ' ἂν ἴσως βέλτιον εἶναι καὶ δεῖν ἐπὶ σωτηρία γε τῆς ἀληθείας καὶ τὰ οἰκεῖα ἀναιρεῖν, ἄλλως τε καὶ φιλοσόφους ὄντας· ἀμφοῖν γὰρ ὄντων φίλον ὄσιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν» (Ηθ. Νικ. Βιβλίο Α, 1096α).

Κάτω από αυτήν την θεώρηση, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι τα είδη είναι αδύνατο να υπάρχουν χωριστά [χωρίς] από τα αισθητά. Και αυτό αποτελεί το βασικό πεδίο αντιπαράθεσης του Αριστοτέλη με τους πλατωνικούς, και σε έναν βαθμό και με τον ίδιο τον Πλάτωνα. Από τους σύγχρονους ερευνητές άλλοι υποστηρίζουν τη συνέχεια στη σκέψη των δυο φιλοσόφων, ενώ άλλοι θεωρούν ότι ο Αριστοτέλης ανατρέπει σε καίρια σημεία τις θέσεις του δασκάλου του, όπως αυτές αποτυπώνονται μέσα από τους λόγους του Σωκράτη των πλατωνικών διαλόγων.

Ο τρόπος υποδοχής των αριστοτελικών ιδεών από τους πλατωνικούς της ύστερης αρχαιότητας διαφέρει καθώς κάποιοι από αυτούς θεωρούν ότι αυτές αλλοιώνουν την πλατωνική σκέψη, ενώ άλλοι τις ενσωματώνουν στο πλατωνικό corpus. Στο παρόν άρθρο θα ασχοληθώ με την περίοδο της Αναγέννησης και την αναζωπύρωση αυτής της αντιπαράθεσης που ξεκίνησε με τη σύγκρουση Πλήθωνος – Σχολαρίου.

Η αναζωπυρωθείσα κατά την Αναγέννηση αντιπαράθεση μεταξύ πλατωνικών και αριστοτελικών θέσεων έχει μια επιπλέον διάσταση στην εποχή που εμφανίζεται. Η χριστιανική θέση περί απόλυτης αποκεκαλυμμένης αλήθειας δημιουργεί ένα σημείο αναφοράς ως προς το οποίο συγκρίνονται όλες οι ανθρώπινες φιλοσοφικές απόπειρες προσέγγισης της αλήθειας, οπότε για τον λόγο αυτό οι πλατωνικοί και αριστοτελικοί μελετητές συχνά επιχειρούν να υπερασπιστούν τον κάθε φιλόσοφο της αρχαιότητας με ένα επιπλέον κριτήριο, το κριτήριο της απόλυτης νέας αλήθειας, δηλαδή της χριστιανικής, και τον βαθμό προσέγγισης του καθενός προς αυτήν. Βλέπουμε άλλωστε ότι ακόμη και ο Πλήθων στη διαλογική διαμάχη με τον Σχολάριο υποστηρίζει μεταξύ άλλων τη μεγαλύτερη αξιοπιστία του Πλάτωνος ως εγγύτερου στην χριστιανική θεώρηση. Βέβαια, στην ύστερη αρχαιότητα το σημείο αναφοράς ήταν η πλατωνική θεώρηση. Βασικό κίνητρο μελέτης των αριστοτελικών κειμένων δηλαδή ήταν η συμπλήρωση κάποιων αμφίσημων ή δυσπρόσιτων σημείων του πλατωνικού λόγου με αριστοτελικές θέσεις, καθώς οι περισσότεροι πίστευαν ότι ο Αριστοτέλης, ως άμεσος μαθητής του Πλάτωνος, ήταν χρήσιμος και αναγκαίος για τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης εικόνας της πλατωνικής δοξασίας (Karamanolis, 2022, σ. 3). Οι νεοπλατωνικοί σχολιαστές γράφουν συνήθως σχόλια σε έργα του Αριστοτέλη τα οποία εκτιμούν και σε γενικές γραμμές συμφωνούν με αυτά. Αντίθετα, από τους βυζαντινούς σχολιαστές άλλοι γράφουν σχόλια σε αριστοτελικά κείμενα στα οποία θέλουν να ασκήσουν κριτική, εκθέτοντας την αντίθετη και σωστή κατά τη γνώμη τους πλατωνική θεώρηση, ενώ άλλοι αναμιγνύουν συχνά πλατωνικές και αριστοτελικές απόψεις ενίοτε συγκρουόμενες μεταξύ τους, χωρίς να επεξηγούν τους λόγους αυτής της μίξης αλλά και τον στόχο που επιδιώκουν. Υπάρχουν βέβαια και οι περιπτώσεις πλατωνιστών, όπως ο Γρηγοράς που κατηγορεί τον Αριστοτέλη για έλλειψη σαφήνειας, όπως κάνει και ο Μετοχίτης, χωρίς όμως να αναπτύσσει μια ολοκληρωμένη εναλλακτική πρόταση, όπως θα κάνει αργότερα ο Πλήθων (Karamanolis, 2022, σσ. 11-12).

Η διαμάχη μεταξύ της προτεραιότητας των πλατωνικών ή των αριστοτελικών ιδεών ξεκινά με την τριμερή αντιπαράθεση Πλήθωνος – Σχολαρίου, αλλά συνεχίζεται με αμείωτη ένταση και μετά τον θάνατο του Πλήθωνος.

2. Αντιπαράθεση Πλήθωνος – Σχολαρίου

Η σύγκρουση αυτή εκφράστηκε μέσα από τα έργα Πλήθωνος, *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται* [*De differentiis*] (1439), Σχολαρίου, *Κατὰ τῶν Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ’ Ἀριστοτέλει (καὶ κατὰ Ἑλλήνων ἤτοι πολυθέων)* [*Contra Plethonis ignorationem de Aristotele*] (1444) καὶ Γεωργίου Γεμιστοῦ πρὸς τὰς Σχολαρίου ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις [*Contra Scholarii pro Aristotele Obiectiones*] (1449).

Τόσο ο Πλήθων ὅσο καὶ ο Σχολάριος κάνουν ἐπιλεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν πλατωνικῶν καὶ τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων καὶ κυρίως μιὰ ἐρμηνεῖα ποὺ νὰ ταιριάζει με τὸ βασικὸ τους ἐγχείρημα, τὴν ἀνάδειξη δηλαδὴ τῆς κατωτερότητας τοῦ ἐνὸς φιλοσόφου σὲ σχέση με τὸν ἄλλο φιλόσοφο ποὺ ἀποτελεῖ ἐγγυητὴ τῆς ἀλήθειας. Για τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴ χρησιμοποιοῦν ἐπίσης ἐπιλεκτικὰ τοὺς ἀρχαίους σχολιαστὲς, ἰδίως ἐκείνους τοὺς νεοπλατωνικοὺς σχολιαστὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν με τὰ ἀριστοτελικά κείμενα, εἴτε ἐκείνους ποὺ υπερασπίζονταν τὴν ὠφέλεια ἀπὸ τὴ συμπληρωματικὴ σπουδὴ τοῦ Ἀριστοτέλη παράλληλα με τὶς πλατωνικὲς μελέτες εἴτε ἐκείνους ποὺ ἐντόπιζαν προβλήματα καὶ λάθη στὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη. Τόσο ο Πλήθων ὅσο καὶ ο Σχολάριος ἐκτιμῶν τὸν Πλωτῖνο, καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα ἔχουν διαβάσει ἀναλυτικὰ τὸν Πορφύριο, τὸν Φιλόπονο καὶ τὸν Σιμπλίκιο. Ἀλλὰ ο Πλήθων ἀκολουθεῖ τὸν Φιλόπονο καὶ τὸν Πρόκλο στὴν κριτικὴ τους πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη ὅσον ἀφορὰ τὴ σύσταση τοῦ κόσμου, ἐνῶ ο Σχολάριος υπερασπίζεται τὸν Ἀριστοτέλη βασιζόμενος στὸν Πορφύριο καὶ τὸν Σιμπλίκιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ο Σχολάριος ἀκολουθεῖ τὸν Φιλόπονο σχετικὰ με τὴν φύση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη με μιὰ ὀπτικὴ ποὺ τὸν συμφιλιώνει με τὸν Πλάτωνα. Ο Πλήθων ἀκολουθεῖ σαφῶς ἀντι-ἀριστοτελικούς πλατωνιστὲς, ἐνῶ ο Σχολάριος τὸν Πορφύριο καὶ τὸν Σιμπλίκιο ποὺ ἔχουν μελετήσει σὲ βάθος τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν θεωροῦν πολῦτιμο δίπλα στὸν Πλάτωνα. Ἐπίσης ο Σχολάριος ἔχει ἐπηρεαστεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν Ἀκινάτη, ἐντούτοις δὲν τὸν ἀκολουθεῖ πιστὰ στὸ ζήτημα τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, καθὼς ο δεῦτερος βλέπει κατὰ βάση συμφωνία μετὰ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλη, σὲ ἀντίθεση με τὸν πρῶτο, ποὺ βλέπει ἀντίθετα λίγα τὰ σημεῖα σύγκλισης. Τέλος πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἴδιες οἱ ἐννοίες τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ δὲν εἶναι σαφεῖς καθὼς ο τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐπικαλοῦνται τὶς πλατωνικὲς καὶ τὶς ἀριστοτελικὲς ἰδέες οἱ ἐπιγενόμενοι εἶναι συχνὰ ἀμφίσημος ἀν ὄχι ἀμφιλεγόμενος (Karamanolis, 2002, σσ. 278-9).

Θα μπορούσαμε νὰ σχηματοποιήσουμε τὰ βασικὰ σημεῖα διαφωνίας Πλήθωνος – Σχολαρίου στα ἐξῆς:

1] Ο Πλήθων υποστηρίζει ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ κόσμος εἶναι ἀδημιούργητος καὶ αἰώνιος καὶ ὅτι ὁ θεὸς δὲν ἀναφέρεται στὸν ἀριστοτελικὸ ἔργο ὡς δημιουργός, σὲ ἀντίθεση με τὸν Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει σαφῶς τὸν θεὸ στὸν Τίμαιο ὡς πατέρα δημιουργὸ τοῦ παντός. Αὐτὸ ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Πλήθωνα μιὰ ἀναπόφευκτη ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ἐφόσον ἡ δημιουργία κατὰ τὴν αἰτία ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα καὶ στὴ χρονικὴ δημιουργία.

Ο Σχολάριος από την άλλη αγωνίζεται σε όλη την έκταση του έργου του να δείξει ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί τον θεό ως δημιουργό του κόσμου, παρότι δεν το αναφέρει ρητά. Καταπιάνεται λοιπόν με διάφορα αριστοτελικά χωρία από τα οποία προσπαθεί να εκμαιεύσει ότι αυτή είναι η δοξασία του Αριστοτέλη περί θεού και κόσμου.

Ο Πλήθων μάλιστα καταφεύγει σε μια σαφή ρήση του Αριστοτέλη, ότι δεν μπορεί να υπάρχει δημιουργία αιώνιων πραγμάτων. Το ενδιαφέρον είναι ότι και ο Πλήθων θεωρεί τον κόσμο αιώνιο –παρότι δεν έχει αναφερθεί ρητά περί αυτού ο Πλάτων– μόνο που πιστεύει σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη ότι μπορεί να υπάρξει δημιουργία των αιώνιων πραγμάτων κατά την αιτία και όχι κατά τον χρόνο, βασιζόμενος στον *Τίμαιο*, τον *Φαίδωνα* και τον *Φαίδρο*. Αυτή είναι μια τοποθέτηση στην οποία δυσκολεύεται να πάρει σαφή θέση ο Σχολάριος. Αλλού την αποδέχεται για να περισώσει τη θέση του θεού δημιουργού, αλλού την αντιστρατεύεται προσεγγίζοντας περισσότερο στη χριστιανική δοξασία, προσδίνοντας έτσι στον Αριστοτέλη μια πλατωνική κοσμολογική οπτική για τη φύση του κόσμου παρόμοια με την κοσμολογία κατά *Τίμαιο*.

Το όλο θέμα εξετάζεται και στο πλαίσιο των αιτίων. Ενώ ο Αριστοτέλης μιλά σαφώς για το *κινούν ακίνητον* ως την πρώτη αρχή και τις νοητές ουσίες ως τις κινούσες αιτίες των ουρανίων σφαιρών, ο Σχολάριος επιχειρεί να επεκτείνει τη λειτουργία της πρώτης αρχής που αποτελεί το κινητικό αίτιο των πάντων και σε ποιητική λειτουργία καθιστώντας την και ποιητικό αίτιο, κάτι στο οποίο αντιδρά έντονα ο Πλήθων. Αυτός, μένοντας στις ρητά διατυπωμένες θέσεις του Αριστοτέλη, επιμένει το ότι αυτή η επέκταση της φύσης της αιτιότητας αποτελεί μια αυθαίρετη κατασκευή του Σχολαρίου, στο πλαίσιο της απόδειξης εκ μέρους του ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί τον θεό δημιουργό του κόσμου, κάτι που αρνείται ως αριστοτελική θέση ο Πλήθων. Ο Πλήθων μάλιστα θεωρεί ότι ενώ από τη μια ο Αριστοτέλης μιλά περί του θεού και των νοητών ουσιών από την άλλη δεν βλέπει τον θεό ως δημιουργό του κόσμου, αποφεύγοντας όμως να το καταγράψει ευθαρσώς γιατί φοβάται μήπως υποστεί θανατική ποινή, όπως είχε συμβεί με τον Σωκράτη τον οποίο κατηγορήσαν ότι εισήγαγε νέες δοξασίες και όπως κινδύνευσε να πάθει και ο Αναξαγόρας εξηγώντας τον ήλιο ως διάπυρη μάζα και το σύμπαν μέσω φυσικών δοξασιών.

2] Ο Πλήθων τονίζει από τη μια τη σαφήνεια του Πλάτωνος και από την άλλη την αμφιλεγόμενη στάση του Αριστοτέλη όσον αφορά το ζήτημα της αθανασίας της ψυχής του ανθρώπου. Στον Αριστοτέλη το κομμάτι της ψυχής που είναι άφθαρτο είναι η λογική ψυχή, δηλαδή ο ενεργός νους. Η διαφορά Πλάτωνος και Αριστοτέλη είναι ήδη εμφανής στο κατά πόσο η ψυχή προϋπάρχει ή δημιουργείται μαζί με το σώμα, όπου ο Πλάτων μιλά σαφώς για προϋπαρξη της ψυχής. Ακόμη ο Αριστοτέλης από τη μια αποδέχεται την αφθαρσία του ενεργού νου του ανθρώπου αλλά υπάρχουν και κάποια αποσπάσματα λόγων του στα *Ηθικά Νικομάχεια* όπου φαίνεται ότι δεν υπάρχει πλέον στον τεθνεώτα ούτε αγαθό ούτε κακό. Ο Σχολάριος προσπαθεί εναγωνίως να υποβαθμίσει ή να ερμηνεύσει με τον δικό του τρόπο αυτά τα χωρία έτσι ώστε να μη μείνει καμία σκιά φθαρτότητας στη δοξασία του Αριστοτέλη για την ανθρώπινη ψυχή.

3] Ο Σχολάριος θεωρεί ότι η δημιουργική διαδικασία στη φύση και την τέχνη δεν απαιτεί σχεδιασμό όντας μια κίνηση προς κάποιο σκοπό, ενώ ο σχεδιασμός σημαίνει αναζήτηση του τρόπου επίτευξης κάποιου πράγματος. Ο Πλήθων θεωρεί ότι κάθε διαδικασία είτε στη φύση είτε στην τέχνη απαιτεί τη συνεχή παρουσία κάποιου σχεδιαστικού παράγοντα. Η απουσία αυτού του παράγοντα σε κάποιο φιλοσοφικό σύστημα επιφέρει κάποια υποψία αθεΐας για τον εισηγητή του.

4] Ο Αριστοτέλης πιστεύει στην ανωτερότητα των ατομικών ουσών (των καθ' ἑκάστα) ενώ ο Πλήθων ως πλατωνιστής στην ανωτερότητα των καθολικών ουσιών ή καθόλου ή ειδών. Ο Σχολάριος θέτει σε ένα λειτουργικό πλαίσιο και τα δύο, το καθένα με τον δικό του ρόλο. Το είδος κατ' αυτόν δεν είναι αίτιο αλλά συστατικό στοιχείο του καθέκαστου, και τα καθόλου δεν είναι οντολογικές αρχές, αλλά αρχές της ανθρώπινης νόησης. Τα είδη δεν μπορούν ούτε χωριστά ούτε ενσωματωμένα να αποτελούν την ουσιώδη φύση και τη γνωσιακή αρχή των καθ' ἑκάστα. Το μερικό είναι κατά τον Σχολάριο σεβαστότερο του καθολικού και η γνώση του μερικού σεβαστότερη από τη γνώση του καθολικού. Επίσης κατ' αυτόν η ύπαρξη κάποιου πράγματος είναι ισχυρότερο κριτήριο αξίας από τη δυνατότητα να νοείται.

Ο Αριστοτέλης στα *Μεταφυσικά* ασχολείται έντονα με το ζήτημα της φύσης των ειδών και αναρωτιέται κατά πόσο η διαδικασία του μετέχειν των αισθητών στις ιδέες (είδη) μπορεί να έχει ορθολογική βάση, αμφισβητεί μάλιστα έντονα τη λειτουργία των ιδεών ως προτύπων των αισθητών. Ο Πλήθων υπερασπίζεται την λειτουργία αυτή και μάλιστα κατηγορεί τον Σχολάριο ότι υποβαθμίζει πολύ την αιτιακή φύση των ειδών, δίνοντας και πάλι προτεραιότητα στο κινητικό αίτιο.

5] Η λογική κατηγορήση με βάση την ιεραρχία γενών και ειδών αποτέλεσε σταθερά μέσα στους αιώνες ένα βασικό ζήτημα απασχόλησης των αριστοτελικών σχολιαστών. Οι αριστοτελικοί προσδίδουν λογική και γνωσιοθεωρητική σημασία στα είδη, ενώ οι πλατωνικοί τους δίνουν επιπρόσθετα οντολογική διάσταση. Στο πλαίσιο αυτό ένα παράπλευρο ζήτημα είναι αυτό της συνωνυμίας και της ομωνυμίας των όρων. Ένας όρος λέγεται κατά *συνωνυμία* αν έχει σταθερή σημασία ως κατηγορημα στις διάφορες κατηγορικές προτάσεις, ενώ λέγεται κατά *ομωνυμία* αν παρά την ταυτότητα της λέξης η σημασία της διαφέρει ανάλογα με το συγκεκριμένο. Ο Πλήθων θεωρεί ότι το *ον* είναι το ανώτατο γένος και λέγεται κατά *συνωνυμία*, ενώ ο Σχολάριος επιχειρεί να δώσει μια λύση στο θέμα βασισμένος σε διάφορα αριστοτελικά χωρία, εκ των οποίων άλλα υπονοούν *συνωνυμία* και άλλα *ομωνυμία*. Τελικά ο Σχολάριος καταλήγει ότι το *ον* λέγεται κατά *αναλογία*, ένας τύπος *ομωνυμίας*, όπου ο εξεταζόμενος όρος παρά τις διαφορετικές σημασίες, έχει μια σταθερή σχέση με μια γενική σημασία.

Όσον αφορά τον όρο της κίνησης στις δύο περιπτώσεις της ενεργητικής και της παθητικής κίνησης, ο μεν Πλήθων υποστηρίζει ότι λέγονται κατά *ομωνυμία*, ενώ ο Σχολάριος κατά *συνωνυμία*.

6] Σχετικά με την ύλη των ουρανίων σωμάτων ο μεν Σχολάριος ακολουθεί τον Αριστοτέλη και έτσι θεωρεί ότι είναι άφθαρτη καθώς είναι συγκροτημένη από ένα

πέμπτο στοιχείο πέραν των τεσσάρων γνωστών στοιχείων της φύσης, ενώ ο Πλήθων πιστεύει ότι η ύλη των ουρανίων σωμάτων δεν διαφέρει από την υπόλοιπη ύλη, αλλά τα ουράνια σώματα απαθανατίζονται από την ψυχή του κόσμου.

Είναι βέβαιο ότι η επίδραση του Πλήθωνος στην αναδυόμενη Αναγέννηση ήταν καθοριστική, καθώς η απήχηση που είχαν οι ομιλίες του στο περιθώριο της Συνόδου της Φλωρεντίας ήταν μεγάλη στους κύκλους των διανοουμένων με τους οποίους βρίσκονταν σε επαφή οι Μέδικοι. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση μιας νέας Ακαδημίας, αναβίωσης της αρχαίας πλατωνικής Ακαδημίας που είχε διακοπεί απότομα με απόφαση του Ιουστινιανού το 529 στην αποκορύφωση της επίθεσης εναντίον των ελληνικών γραμμάτων. Η Ακαδημία αυτή εγκαθίσταται στο Careggi, κοντά στη Φλωρεντία, από τον Cosimo de' Medici³² και φτάνει σε μέγιστη ακμή επί του Lorenzo de' Medici του Μεγαλοπρεπούς, εγγονού του προηγούμενου. Ο Πλήθων καθίσταται έτσι η σπίθα για την ανανέωση του ενδιαφέροντος για τον Πλάτωνα και τις ιδέες του. Έτσι ξεκινά η μετάφραση του συνόλου των πλατωνικών έργων και μιας σειράς νεοπλατωνικών κειμένων και σχολίων που αναλαμβάνει ο μεγάλος λόγιος και ουμανιστής Marsilio Ficino.

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος (π.1415–1487) κρατά μια προσεκτικά ουδέτερη στάση, όντας κυρίως αριστοτελικός σχολιαστής. Η αντίθεση εναντίον του Αργυρόπουλου εκδηλώνεται για άλλους λόγους, επειδή έχει πάρει θέση υπέρ του λατινικού δόγματος *filioque* και αντιδρούν έντονα σε αυτόν και ο Πλήθων και ο Σχολάριος στη μοναδική σύμπνοια μεταξύ τους, δίνοντας ευκαιρία στον Σχολάριο να εκφραστεί κολακευτικά υπέρ του Πλήθωνος στο έργο του *Πρός Πλήθωνα, επί τη πρός τὸ Λατίνων βιβλίον αὐτοῦ ἀπαντήσῃ*, ένα έργο στο οποίο, ενώ ξεκινά μιλώντας θετικά για τον Πλήθωνα, καταλήγει σε ένα κατηγορώ κατά της ελληνικής πολυθεΐας και όσων την υποστηρίζουν, παρουσιάζοντας, δήθεν, ως απλές φήμες την υποστήριξη του Πλήθωνος προς αυτήν.

3. Μετά τον Πλήθωνα

Ο Θεόδωρος Γαζής (1398–1475) αντιτίθεται στις ιδέες του Πλήθωνος περί ειμαρμένης και γράφει το έργο *Προς Πλήθωνα υπέρ Αριστοτέλους*. Το κείμενο αυτό κινητοποιεί τον Μιχαήλ Αποστόλη (π.1420–π.1480) να υπερασπιστεί τον αγαπημένο του δάσκαλο, τον Πλήθωνα, και γράφει το έργο *Προς τας υπέρ Αριστοτέλους περί ουσίας κατά Πλήθωνος Θεοδώρου του Γαζή αντιλήψεις*. Σε αυτόν απαντά προς υποστήριξη του Γαζή ο Ανδρόνικος Κάλλιστος (1400–π.1476) με το έργο *Προς τὰς Μιχαήλου Αποστόλου κατά Θεόδωρον αντιλήψεις*. Στο πλαίσιο των αντιρρητικών έργων δεν πρέπει να παραλείψουμε και τη μεγάλη αντίθεση του Τραπεζούντιου κατά του Γαζή λόγω της εκ νέου μετάφρασης από τον Γαζή κατ' εντολή του Βησσαρίωνος

³² Ο Ficino αναφέρει στον πρόλόγό του στον Πλωτίνο ότι η ιδέα της Ακαδημίας είχε καρφωθεί στο μυαλό του Cosimo de' Medici, όταν παρακολουθούσε τις διαλέξεις του Πλήθωνος κατά τη διάρκεια της Συνόδου της Φλωρεντίας (Wilson, 2017, σ. 63).

των *Libri Naturales* του Αριστοτέλη και ειδικά των *Προβλημάτων*, οπότε ο Τραπεζούντιος, υπερασπιζόμενος το έργο του, εκδίδει το *Adversus Theodorum Gazam in Perversionem Problematum Aristotelis a Quondam Theodore Gage Editam et Problematicae Aristotelis Philosophie Protectio* (Στείρης, 2016, σσ.164-5).

Ας δούμε στο σημείο αυτό κάποια κύρια σημεία της αντίδρασης του Βησσαρίωνος στα λεγόμενα του Πλήθωνος περί της ουσίας εναντίον του Αριστοτέλη, της αντιπαράθεσης του Γαζή κατά του Πλήθωνος και του Αποστόλη κατά του Γαζή, βασιζόμενοι στο Κεφάλαιο *Διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών στο 15^ο αιώνα* του βιβλίου του Στείρη *Παράδοση της Αναγέννησης* (Στείρης, 2016).

Ο Βησσαρίων αντιδρά το 1450 στο έργο του Πλήθωνος *De differentiis*, με το έργο του *Προς τα Πλήθωνος προς Αριστοτέλη περί ουσίας*, επιχειρώντας να συμβιβάσει τη διαφορά μεταξύ της θέσης του Πλήθωνος περί της οντολογικής προτεραιότητας των «καθόλου» έναντι της αριστοτελικής θέσης περί της αντίστοιχης προτεραιότητας των επί μέρους. Η διαφορά τους, κατά τον Βησσαρίωνα, δεν είναι ουσιώδης αλλά μια παρεξήγηση φιλοσοφικών ορισμών. Ο Βησσαρίων ακολουθεί την ερμηνεία του Πορφύριου και των τελευταίων νεοπλατωνικών σχετικά με τη φύση των πλατωνικών ιδεών: αυτές κατά πρώτον υπάρχουν στα πράγματα οπότε καθορίζουν τη φύση τους, κατά δεύτερον κατηγορούνται στα πράγματα επιτελώντας τη γνωστική διαδικασία και κατά τρίτον υπάρχουν πέραν των πραγμάτων, ως πρότυπα και αιτίες τους (Στείρης, 2016, σσ. 101-2.)

Ο Γαζής, βλέποντας ότι ο Σχολάριος ηθελήμενα ή αθέλητα δεν απάντησε στο *Contra Scholarii* του Πλήθωνα όπου ο Πλήθων απαντά στην κριτική που του έκανε ο Σχολάριος, και διακρίνοντας ότι ο Βησσαρίων δεν πήρε απολύτως το μέρος του Πλήθωνος, αποφάσισε να συντάξει μια σύντομη πραγματεία όπου επιχειρεί να αντικρούσει τη θέση του Πλάτωνος περί ουσίας, στο έργο του *Προς Πλήθωνα υπέρ Αριστοτέλους*. Κατακρίνει εκεί τη θέση του Πλήθωνος περί περισσότερο [μᾶλλον] και λιγότερο [μείον] ουσιών, καθώς δεν μπορεί κάποιος να είναι περισσότερο ή λιγότερο άνθρωπος³³. Ο Γαζής, σχολιάζοντας το έργο *Κατηγορίαί* του Αριστοτέλη, θεωρεί ότι ο Αριστοτέλης, παρότι θεωρεί ότι μια ουσία μπορεί να είναι περισσότερο ουσία μιας άλλης, από την άλλη μια ουσία δεν μπορεί να περιγραφεί ως περισσότερο ή λιγότερο αυτού που είναι. Επίσης κρίνει κάποιες παρατηρήσεις του Πλήθωνος αξιόλογες αλλά θεωρεί ότι δεν καταρρίπτουν τελικά τα αριστοτελικά επιχειρήματα. Στο έργο του αυτό ο Γαζής προσέχει να μην επικρίνει τον Πλάτωνα και τους πλατωνικούς αλλά τον Πλήθωνα και τον κύκλο του (Στείρης, 2016, σσ. 102-7).

Ο Αποστόλης, λόγω του σεβασμού που τρέφει προς τον λόγο του Πλήθωνος, θίγεται από την προαναφερθείσα πραγματεία του Γαζή και γράφει, απαντώντας τυπικά στον Γαζή αλλά απευθυνόμενος ουσιαστικά στον Βησσαρίωνα, το *Προς τας υπέρ Αριστοτέλους περί ουσίας κατά Πλήθωνος Θεοδώρου του Γαζή αντιλήψεις*. Εκεί

³³ Αυτή η έκφραση βέβαια πηγάζει από τον ίδιο τον Αριστοτέλη, ο οποίος στο έργο του *Κατηγορίαί* (2b) μιλά για ουσίες περισσότερο ουσίες άλλων («Τῶν δὲ δευτέρων οὐσιῶν μᾶλλον οὐσία τὸ εἶδος τοῦ γένους»), μια έκφραση που χρησιμοποιούν και πολλοί σχολιαστές του Αριστοτέλη.

υπεραμύνεται των επιχειρημάτων του Πλήθωνος και απαντά πολεμικά συχνά στα επιχειρήματα του Γαζή, χαρακτηρίζοντάς τον σε κάποια σημεία δολοφόνο, κλέφτη, ανόητο και μεθυσμένο, παρότι γνωρίζει την αλληλοεκτίμηση Βησσαρίωνος και Γαζή. Δικαιολογεί τις επιθέσεις του Πλήθωνος κατά του Αριστοτέλη, λέγοντας ότι καθήκον του φιλοσόφου είναι η εύρεση της αλήθειας μέσω λογικών επιχειρημάτων και όχι η προσφυγή στις αυθεντίες, οπότε εφόσον βρήκε λάθη στην αριστοτελική οντολογία έπρεπε να τα διορθώσει. Δέχεται απόλυτα τη θέση του Πλήθωνος ότι τα «καθόλου» είναι οι πρώτες και κυριότερες ουσίες, ενώ τα καθ' έκαστα δεύτερες και υποδεέστερες ουσίες. Κατά τον Αποστόλη κανείς στην αρχαιότητα εκτός του Αριστοτέλη δεν είχε θεωρήσει τα καθ' έκαστα περισσότερο ουσίες από τις ιδέες και τον ρωτά ρητορικά πώς είναι δυνατόν να εκλαμβάνει την παθητική [παθητή] ουσία ανώτερη από την απαθή. Τοποθετεί μάλιστα τον εαυτό του και τον κύκλο του Βησσαρίωνος στην ομάδα των φιλοσόφων που ξεκινά από τον Πυθαγόρα και τον Τίμαιο και υποστηρίζουν την υπεροχή των ιδεών. Αναφέρεται σε ένα απόσπασμα της πραγματείας του Γαζή όπου εκείνος λέει ότι αν δεν υπάρχουν οι πρώτες ουσίες (δηλαδή τα καθ' έκαστα) τότε δεν υπάρχει τίποτε άλλο. Ο Αποστόλης τότε απαντά ότι τα καθ' έκαστα είναι σύνθετα από ύλη και μορφή (χρησιμοποιεί δηλαδή εδώ την βασική αριστοτελική θεώρηση), αλλά κάθε μέρος είναι αιτία του όλου του οποίου αποτελεί μέρος. Συνεπώς οι ιδέες είναι αιτίες των καθ' έκαστα. Επίσης για να υπάρχουν τα καθ' έκαστα είναι αναγκαία η ύπαρξη των ιδεών, ως ουσιαδών νοημάτων και προτύπων των κατά φύσιν αισθητών. Στη συνέχεια εξετάζει ένα άλλο απόσπασμα του Γαζή όπου λέει ότι τα «καθόλου» δεν μπορούν να υπάρχουν χωρίς τα καθ' έκαστα. Τότε όμως αναρωτιέται ο Αποστόλης πώς μπορούν να υπάρχουν οι ψυχές και οι νόες; Και καταφέρεται εναντίον όσων πιστεύουν ότι το είδος καταστρέφεται μαζί με την ύλη και δεν υπάρχει μετά θάνατο, υπονοώντας μεταξύ αυτών τον Αριστοτέλη και τον Γαζή. Κατόπιν αναφέρεται στη γνωσιοθεωρητική άποψη που εκφράζει ο Γαζής ότι τα πλέον γνώσιμα είναι τα πρώτα και κύρια όντα. Ο Αποστόλης δηλώνει ότι τα κύρια όντα είναι τα πιο οικεία στον νου· απορεί μάλιστα όταν ο Αριστοτέλης υποστηρίζει και αυτός ότι το αγαθό καθαυτό [αὐτοαγαθόν] και τον καθαυτό [αὐτόον] είναι τα ανώτερα όντα, καθώς αυτά δεν υπόκεινται στις αισθήσεις. Αλλά και στη δήλωση του Γαζή ότι τα είδη εκείνα τα οποία κατηγορούνται κατά προτεραιότητα στα συμβεβηκότα είναι περισσότερο όντα από τα άλλα απαντά ότι τότε ο Θεός και τα νοητά δεν θα ήταν τα κύρια όντα αφού δεν κατηγορούνται αυτά κατά προτεραιότητα στα συμβεβηκότα. Γενικά, τονίζει ότι οι ιδέες είναι υπέρτερες των καθ' έκαστα (Στείρης, 2016, σσ. 107-121.).

Παράλληλα σε αυτά εκδηλώνεται με το πλέον αντιπλατωνικό έργο που γράφτηκε ποτέ ο Γεώργιος Τραπεζούντιος (1395-1486), εκδίδοντας το 1458 στα λατινικά (οπότε είχε και πολύ μεγαλύτερο ακροατήριο) το έργο *Comparationes Philosophorum Aristotelis et Platonis* (Σύγκριση μεταξύ των φιλοσόφων Πλάτωνος και Αριστοτέλη). Στους λίβελους του Τραπεζούντιου κατά του Πλάτωνος απαντά το 1469 ο Βησσαρίων (1403-1472) με το έργο *Έλεγχοι τῶν κατά Πλάτωνος βλασφημιῶν*, που

μεταφράστηκε και λατινικά με επιμέλεια του Perotti³⁴ ως *In calumniatorem Platonis* [Κατά του Συκοφάντη του Πλάτωνος].

Ο Τραπεζούντιος στο *Comparatio* δεν κάνει μια κατά το δυνατόν ισόρροπη κριτική των δύο φιλοσόφων, όπως θα παρέπεμπε ο τίτλος. Στη μελέτη αυτή επικρίνει δριμύτητα τον Πλάτωνα, παρουσιάζοντας την ανωτερότητα του Αριστοτέλη έναντι του Πλάτωνος σε κάθε τομέα. Επειδή μάλιστα ήταν γραμμένο στα λατινικά, είχε πολύ μεγαλύτερη επίδραση από το έργο του Πλήθωνα *De differentiis* που ήταν γραμμένο στα ελληνικά. Ο Τραπεζούντιος είχε μεταφράσει τον *Παρμενίδη* και τους *Νόμους* του Πλάτωνος, γεγονός που δείχνει αρχικά να ενδιαφέρεται και να θέλει να διαδώσει τις πλατωνικές ιδέες. Εν τούτοις η στάση του εναντίον του Πλάτωνος στο *Comparatio* είναι υβριστική έως και παρανοϊκή. Ο Monfasani μάλιστα θεωρεί ότι το *Comparatio* του Τραπεζούντιου είναι μια σαφής επίθεση κατά του Πλήθωνος, τον οποίο θυμάται από τη συνάντησή τους στη Σύνοδο της Φλωρεντίας και τον περιγράφει ως κάποιον επικίνδυνο νεοπαγανιστή, καταλήγοντας με την προφητεία περί έλευσης του τέταρτου Πλάτωνος (ως Αντίχριστου), ενώ οι δύο προηγούμενοι κατά τον Τραπεζούντιο είναι ο Προφήτης Μωάμεθ και ο Πλήθων (Monfasani, 2007, σ. 15). Μια πιθανή αιτία της μεταστροφής του κατά του Πλάτωνος είναι η προσβολή που ένιωθε όταν διάβασε το 1430 τον *Γοργία* του Πλάτωνος και είδε την έντονα αρνητική στάση του κατά της ρητορικής, μιας τέχνης την οποία ήθελε εκείνος να εξασκήσει³⁵. Μια βασική κριτική του κατά του Πλάτωνος στο *Comparatio* αφορά την επίθεση του Πλάτωνος στους τέσσερις βασικούς σωτήρες της Ελλάδας, Μιλτιάδη, Θεμιστοκλή, Κίμωνα και Περικλή στον *Γοργία*. Ο Βησσαρίων του απαντά στο *Calumniatorem* με διπλωματικό τρόπο ότι όντως αυτοί οι άντρες ήταν δημαγωγοί, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν ωφέλησαν πράγματι την Ελλάδα. Ακόμη μια κυρίαρχη κριτική κατά του Πλάτωνος στο *Comparatio* είναι ότι οι ιδέες του αντιστρατεύονται το χριστιανικό δόγμα, σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη που είναι πολύ κοντά στον χριστιανισμό, πράγμα βέβαια που εύκολα αντικρούει ο Βησσαρίων, όπως αντίστοιχα και ο Πλήθων στο *Contra Scholarii*. Ένας άλλος στόχος του, που αποτελεί και συνήθη στόχο της χριστιανικής κριτικής, είναι η πλατωνική θεωρία της προϋπαρξής της ψυχής και της μετενσάρκωσης, λέγοντας ότι αρκετοί, όπως ο Ωριγένης, παραπλανήθηκαν από την πλατωνική θεωρία (*Comparatio*, f14r-L7r). Ενδιαφέρον επίσης έχει και η παρότρυνση του Τραπεζούντιου προς τους αναγνώστες να μελετήσουν το *Περί ψυχής* του Αριστοτέλη (*Comparatio*, fD2r-v, fF8v, fC7v), όπου αποδεικνύεται μέσω λογικών συμπερασμών η αθανασία της ψυχής, απορρίπτοντας την αβερροϊκή ερμηνεία και στηριζόμενος στη διάκριση μεταξύ ενεργητικού και παθητικού νου.

Ο Βησσαρίων εκλαμβάνει το περιεχόμενο του έργου του Τραπεζούντιου ως μια τεράστια συκοφαντία κατά του Πλάτωνος αλλά και ως έμμεση επίθεση και κατά του ίδιου, καθώς ήταν γνωστή η εκτίμησή του για τον Πλάτωνα, στο πλαίσιο της

³⁴ Η διαδικασία της δόμησης του κειμένου μέχρι την εμφάνιση της τελικής μορφής του φαίνεται αναλυτικά στο Monfasani, 2007.

³⁵ *Comparatio*, f.O6.r στο Στείρης, 2016, σ. 163.

μαθητείας του κοντά στον Πλήθωνα. Για τον λόγο αυτό αποφασίζει να δώσει στη δημοσιότητα το *Calumniatorem*, υπό τη μορφή μιας συλλογής έξι βιβλίων. Ήδη σε μια επικοινωνία με τον Θεόδωρο Γαζή το 1457 σε μια αντιπαράθεση περί φύσης και τέχνης υποστήριζε την μη δυνατότητα συμφιλίωσης πλατωνισμού και αριστοτελισμού. Στη συνέχεια όμως αλλάζει γνώμη και ομιλεί για συγκλίνουσες απόψεις των δύο φιλοσόφων, επικαλούμενος τον Σιμπλίκιο, όπως φαίνεται στο 6^ο βιβλίο του *Calumniatorem*. Έτσι απέφυγε να κάνει σαφή επίθεση εναντίον του Αριστοτέλη που αποτελούσε τον αγαπημένο φιλόσοφο της Παπικής Κουρίας και δεν ήρθε σε σύγκρουση με τους βασικούς αριστοτελικούς σχολαστικούς, όπως τον Ακινάτη και τον Αλβέρτο τον Μέγα, τους οποίους χρησιμοποιεί ερμηνευτικά, παρότι συνεχίζει να υποστηρίζει ότι οι πλατωνικές ιδέες είναι πιο κοντά στη χριστιανική δογματική. Η ήπια αυτή στάση του Βησσαρίωνος τον εξαιρούσε επίσης και από τον κύκλο του Πλήθωνος με τις ριζοσπαστικές πολιτικο-θρησκευτικές ιδέες του.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο βιβλίο του *Calumniatorem* υπερασπίζεται την σοφία του Πλάτωνος παρά τη δυσκολία κατανόησης και τη διαλογική μορφή των πλατωνικών κειμένων. Επικαλείται τον Αυγουστίνο και τον Κικέρωνα που μιλούσαν για την ανωτερότητα του Πλάτωνος έναντι του Αριστοτέλη αλλά και διάφορους χριστιανούς πατέρες και δικαιολογεί την απουσία κάποιων ζητημάτων από τη γραπτή πλατωνική διδασκαλία για λόγους μυστικότητας, που είχε κληρονομηθεί από τους πυθαγόρειους. Στο δεύτερο βιβλίο συγκρίνει τους δύο φιλοσόφους στο ζήτημα της σύγκλισής τους με την χριστιανική αλήθεια. Βασιζόμενος στον Πλωτίνιο, τον Πρόκλο, τον ψευδο-Διονύσιο και τον Σιμπλίκιο δείχνει ότι οι θέσεις του Πλάτωνος περί δημιουργίας, ψυχής και ύλης είναι πλησιέστερες στον χριστιανισμό από αυτές του Αριστοτέλη. Δίνει λοιπόν κάποιες λεπτές παρουσιάσεις της φύσης της ύλης και αλληγορικές ερμηνείες όσον αφορά την μετενσάρκωση, ώστε να κάνει ακόμη και αυτές τις θεωρήσεις αποδεκτές από τους χριστιανούς αναγνώστες. Παρουσιάζει μάλιστα τον Αριστοτέλη ότι δεν αντιτίθεται ουσιαστικά στα πλατωνικά νοήματα αλλά μόνο σε θέματα όρων, ώστε να τα προστατεύσει από τυχόν παρεξηγήσεις. Στο τρίτο βιβλίο εκθέτει το προβληματικό τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο Τραπεζούντιος τον Αριστοτέλη, σχετικά με την αθανασία της ψυχής και τη θέση της θείας πρόνοιας στην περιπατητική κοσμολογία. Αναφέρει μάλιστα ο Βησσαρίων την εκτίμησή του για τα *Σχόλια* του Αβερρόη και του Αλεξάνδρου του Αφροδισιέως, θεωρώντας ότι αυτά όντως αντικατοπτρίζουν τις αριστοτελικές θέσεις, παρότι δεν συνάδουν με την χριστιανική πίστη. Στο τέταρτο βιβλίο ασχολείται με το ζήτημα της θέασης της αρετής από τον Πλάτωνα. Θεωρεί ότι η φύση του έρωτα στο *Συμπόσιον* και τον *Φαίδρο* είναι πνευματική και ότι τις αντιλαμβάνεται εσφαλμένα ο Τραπεζούντιος ως σαρκικές. Καταφέρεται μάλιστα έντονα κατά των ανορθολογικών χιλιαστικών προφητειών του Τραπεζούντιου για τον επερχόμενο καταστροφικό 'τέταρτο Πλάτωνα', συμπληρώνοντας ότι η πτώση της Κωνσταντινούπολης, παρότι οφείλεται στην αναπόδραστη κυκλική παρακμή των πραγμάτων, θα είχε αποσοβηθεί αν είχε υιοθετηθεί η πλατωνική θεώρηση. Τον κατηγορεί επίσης τον Τραπεζούντιο για υποκρισία καθώς δεν είναι δυνατόν από τη μια να θεωρεί τον Πλάτωνα τόσο βλαπτικό και από την άλλη να μεταφράζει τον *Παρμενίδα* και τους *Νόμους*. Στο

πέμπτο βιβλίο αναφέρεται και πάλι στη μετάφραση των *Νόμων*, την οποία θεωρεί ότι βρήκει λαθών, μια κατηγορία που συνεχώς προβάλλει για το γενικότερο μεταφραστικό έργο του Τραπεζούντιου. Επίσης προσβάλλει τον Τραπεζούντιο ως αδύναμο ερμηνευτή του Πλάτωνα, πράγμα που οδηγεί στις άδικες συκοφαντίες εναντίον του. Μια τακτική που χρησιμοποιεί ο Βησσαρίων είναι η παράθεση νέων μεταφράσεων πλατωνικών αποσπασμάτων που θεωρεί ότι μεταφράστηκαν λάθος από τον Τραπεζούντιο μαζί με τις σχετικές ερμηνείες τους που δείχνουν τη λανθασμένη προσέγγιση του αντιπάλου του. Επίσης παραθέτει μεταφρασμένα αποσπάσματα του Αλεξάνδρου Αφροδισιέως, που δεν υπήρχαν στα λατινικά, για να δείξει την απόκλιση του Αριστοτέλη από την χριστιανική δογματική. Έτσι δείχνει ότι ο Πλάτων είναι σαφώς πιο υποστηρικτικός του Αριστοτέλη όσον αφορά τη χριστιανική θεολογία, ακολουθώντας μια παράδοση χριστιανών πατέρων όπως ο Ευσέβιος Καισαρείας αλλά και λογίων όπως ο Θεόδωρος Μετοχίτης. Το έκτο βιβλίο *De natura et arte* είναι μια εξήγηση ενός αποσπάσματος από το δεύτερο βιβλίο των *Φυσικών*. Είναι το μόνο βιβλίο όπου αναφέρει τον Τραπεζούντιο ονομαστικά. Είναι η κατακλείδα του συνολικού έργου, όπου ο Βησσαρίων παρουσιάζεται με μια συμφιλιωτική στάση απέναντι στους δύο φιλοσόφους και η οποία έχει σημαντικές επιδράσεις στο μέλλον, για ζητήματα όπως η θεωρία των ιδεών και η θεία αιτιακότητα στον κόσμο³⁶.

Η αντίθεση όμως Βησσαρίωνος και Τραπεζούντιου επεκτάθηκε και σε άλλα ζητήματα: Ο Βησσαρίων παρότρυνε τον Θεόδωρο Γαζή να μεταφράσει εκ νέου το *Libri Naturales* του Αριστοτέλη, και πιο ειδικά τα *Προβλήματα*, θεωρώντας ότι οι μεταφράσεις του Τραπεζούντιου στερούνται ακρίβειας. Σε αυτή την προσπάθεια δυσφήμισης αντιδρά ο Τραπεζούντιος γράφοντας το *Adversus Theodorum Gazam in Perversionem Problematum Aristotelis* (1456) (Στείρης, 2016, σσ. 164-5). Ένα άλλο πεδίο διαφωνιών αφορούσε τη φυσική και την αστρονομία, καθώς ο Τραπεζούντιος, έχοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αστρονομία, είχε μελετήσει, μεταφράσει και σχολιάσει την *Αλμαγέστη* του Πτολεμαίου, με ένα τρόπο που απαξίωνε εντελώς τα Σχόλια του Θέωνος, υπερασπιζόμενος το αρχικό κείμενο του Πτολεμαίου. Ο Βησσαρίων εκτιμούσε τα Σχόλια του Θέωνος κι έτσι πρότεινε στον Peuerbach τη συγγραφή μιας Επιτομής της *Αλμαγέστης*, κάτι που αποδέχθηκε ο Peuerbach με σκοπό να αποκαταστήσει τη φήμη του Θέωνος. Δεν πρόλαβε όμως και τη δουλειά αυτή ανέλαβε ο κύριος μαθητής του, ο Regiomontanus, ο οποίος παρέμεινε κοντά στον Βησσαρίωνα μεταξύ 1461 και 1465. Πράγματι εξέδωσε την *Επιτομή* αυτή και μάλιστα ξεκίνησε ένα έργο προς υπεράσπιση του Θέωνος, το *Defensio Theonis contra Trapezuntium*, το οποίο όμως δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει. Εν τω μεταξύ ο Niccolo Perotti, συνεργάτης του Βησσαρίωνος, έγραψε για το ίδιο θέμα εναντίον του Τραπεζούντιου το *Refutatio Deliramentorum Georgii Trapezuntii* (1471) (Στείρης, 2016, σσ. 165-8).

Πώς εξηγούνται άραγε χρονικά οι έντονες αυτές αντιπαραθέσεις που εμφανίζονται μεταξύ πλατωνικών και αριστοτελικών ιδεών στο πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα αρχικά μεταξύ Σχολαρίου και Πλήθωνος, εξαπλούμενες στη συνέχεια και μεταξύ των

³⁶ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/bessarion/>

προαναφερθέντων λογίων; Κατά τον Καραμανώλη (2002, p. 257), ιδιαίτερη σημασία έχει η επαφή των Βυζαντινών με την λατινική σχολαστική παράδοση μετά τη μετάφραση των λατινικών κειμένων από τον Μάξιμο Πλανούδη και τον Δημήτριο Κυδώνη. Η διαμάχη Πλήθωνος – Σχολαρίου, που αποτελεί και τη θρυαλλίδα για τις μετέπειτα αντιπαραθέσεις, οφείλεται σαφώς και σε αντικρουόμενους πολιτικούς στόχους. Μπορούμε δηλαδή να συνδέσουμε τον Πλήθωνα και την ουτοπική πολιτεία του με την πατρίδα κατ' αυτόν φιλοσοφία του Πλάτωνος και τον Σχολάριο και την οικουμενική διάσταση του χριστιανισμού με τον Αριστοτέλη, ένα φιλόσοφο που είχε ήδη εδραιωθεί στην Δύση αλλά είχε πλέον αρκετά ερείσματα και στην Ανατολή. Είναι δύσκολο όμως να σταθεί μονοσήμαντα αυτή η διάσταση αν δεν συνυπολογίσουμε και τη φιλοσοφική τους διαμάχη *per se*, όπως σωστά υποστηρίζει και ο Καραμανώλης (2002, σ. 258), λέγοντας ότι είναι λάθος να εντάξουμε όλη αυτή την αντιμαχία μόνο στη γενικότερη πολιτιστική διαφοροποίηση των δύο λογίων. Οι δύο αυτοί άνδρες είναι εξαρχής βυθισμένοι στα φιλοσοφικά ζητήματα, συνεπώς πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερο βάρος στην φιλοσοφική αντιπαράθεση που εκτυλίσσεται και η οποία αποκτά εκρηκτικές διαστάσεις και λόγω του οξύθυμου χαρακτήρα αμφοτέρων. Όλες λοιπόν αυτές οι αντιπαραθέσεις έχουν η καθεμιά τις δικές της αφορμές αλλά είναι βέβαιο ότι αποτελούν και φιλοσοφικές αντιθέσεις ενός ανανεωμένου ενδιαφέροντος για τη φύση των όντων και του κόσμου.

Ο φιλοσοφικός αγώνας για την ανάδειξη της ανωτερότητας μεταξύ Πλάτωνος και Αριστοτέλη αναλαμβάνεται και κατά τον 16^ο αιώνα και από άλλους ουμανιστές, όπως ο Franciscus Patricius (1529-1627), φιλόσοφος της Βενετίας Κροατικής καταγωγής. Στη φιλοσοφία του επικεντρώθηκε στην υπεράσπιση του Πλάτωνος ενάντια στους αριστοτελικούς. Στα δύο κύρια βιβλία του, *Discussionum peripateticorum libri XV* (1571), και *Nova de universis philosophia [Νέα Φιλοσοφία των Συμπάντων]* (1591), ανέπτυξε την άποψη ότι ενώ η διδασκαλία του Αριστοτέλη βρισκόταν σε άμεση αντίθεση με τον Χριστιανισμό, ο Πλάτων, αντίθετα, προεικόνισε την Χριστιανική αποκάλυψη και προετοίμασε τον δρόμο για την αποδοχή του. Στο πρώτο έργο του επιτίθεται στη ζωή και τον χαρακτήρα του Αριστοτέλη, αμφισβητεί την αυθεντικότητα όλων σχεδόν των έργων του και επιχειρεί να απορρίψει όλες τις θεωρίες του από θεολογικής σκοπιάς. Στο δεύτερο και μεγαλύτερο έργο του επιστρέφει στους Ίωνες φιλοσόφους και γενικότερα τους Προσωκρατικούς.

4. Συμπεράσματα

Είναι σαφές ότι δεν μπορεί να υπάρξει αντικειμενική ιστορία των ιδεών ακόμη και αν κάποιος αναφέρεται με επιστημονική ακρίβεια στις πηγές από τις οποίες αντλεί το υλικό του. Βεβαίως κάποιες πηγές είναι πιο έγκυρες από άλλες αλλά ο κάθε ερευνητής, ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του, τις όποιες προκαταλήψεις του και τα κίνητρα του, ρίχνει συχνά το βάρος του σε εκείνες τις πηγές οι οποίες είναι πιο πρόσφορες να τον οδηγήσουν στον στόχο του, ένα στόχο που συχνά έχει προδιαγραφεί και απλά αναζητούνται τα επιχειρήματα για την υποστήρισή του.

Προφανώς δεν έχει νόημα να αποφανθούμε ποια πλευρά τελικά ήταν η ορθότερη σε αυτήν την αντιπαράθεση. Μια μετριοπαθής θέση θα ήταν αυτή των νεοπλατωνικών στοχαστών που εύρισκαν τη σύνθεση πλατωνισμού και αριστοτελισμού επωφελέστατη για τους μελετητές της φιλοσοφίας και τις όποιες διαφωνίες σημαντικά θέματα φιλοσοφικού στοχασμού με σεβαστά τα εκατέρωθεν επιχειρήματα. Ενώ η κατεύθυνση των δυο μεγάλων φιλοσόφων, του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη, είναι διαφορετική, δεν παύει η κληρονομιά των πλατωνικών θεωρήσεων να βαραίνει ως ο κυριότερος άξονας της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Όλοι γνωρίζουμε ότι ο πλατωνικός Σωκράτης ειρωνεύεται την έρευνα της μεταβαλλόμενης φύσης, πεδίο το οποίο ο Αριστοτέλης το αναδεικνύει ως το βασικότερο των ερευνών του. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι ο ύστερος Πλάτων στον *Σοφιστή* μιλά για τη σημασία της κίνησης και της μεταβολής, θέτοντάς την ως ένα από τα πέντε κύρια γένη. Ακόμη είναι γνωστή η έντονη κριτική στην πλατωνική θεωρία των ιδεών από τον Αριστοτέλη, στα *Μεταφυσικά* του, η οποία όμως δεν είναι αυτοσκοπός αλλά αναπτύσσεται στο πλαίσιο της αγωνίας του να ανακαλύψει τη φύση των ειδών, χωρίς τα οποία και η δική του γνωσιοθεωρία θα παρέμενε μετέωρη. Όντως ο Αριστοτέλης αναζητεί τις πρώτες αρχές, τις αμετάβλητες και αναλλοίωτες, που θα αποτελούν το οντολογικό και γνωσιολογικό θεμέλιο της θεωρίας του. Οι προσπάθειές του αυτές συνήθως δεν ευοδώνονται, με αποτέλεσμα η υπόθεση της ύπαρξης των ειδών να καταλήγει σε άτοπα. Ενώ όμως οι λογικές αντιφάσεις στον πλατωνικό *Παρμενίδα* απλά παρουσιάζονται και μάλιστα υποστηρίζεται από διάφορους μελετητές, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, ότι πολλές από αυτές είναι μόνο φαινομενικές³⁷, στον Αριστοτέλη, θεμελιωτή της συστηματικής Λογικής, φαίνονται πράγματι άλυτες³⁸. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αναφορά του Πλήθωνος και του Σχολάριου στο ζήτημα αυτό, προσθέτοντας μάλιστα και νέες καινοτομικές ερμηνείες και κάνει αίσθηση και η αναφορά του Σχολάριου ότι έχει κάτι σημαντικό να πει (μήπως κάποια λύση στα άτοπα που συχνά καταλήγει ο Αριστοτέλης στα *Μεταφυσικά*;) που πρόκειται να αναπτύξει σε ειδική πραγματεία στο μέλλον (*Σχολάριος, Contra Plethoni*, 113:23-116:25), μια πραγματεία που είτε δεν γράφτηκε ποτέ είτε δεν έχει διασωθεί. Όσον αφορά τις διαφορετικές κατευθύνσεις Πλάτωνος και Αριστοτέλη, η κυριότερη όλων είναι κατά τη γνώμη μου η εστίαση αφενός του Πλάτωνος, ιδίως του ύστερου Πλάτωνος, στη μαθηματική-γεωμετρική περιγραφή του κόσμου, όπως φαίνεται μέσα από την *Επινομίδα* και την χαμένη αλλά σχολιασμένη διάλεξη *Περί του Αγαθού*, και από την άλλη η αδυναμία του Αριστοτέλη να αντιληφθεί την τεράστια λειτουργική αξία των μαθηματικών ως εργαλείων περιγραφής του κόσμου. Αυτό άλλωστε συμβαίνει και με τη σχολαστική πρόσληψη του Αριστοτέλη κατά τον Μεσαίωνα, όπου όλο το βάρος πέφτει στους λογικούς κανόνες με πλήρη απουσία κάθε μαθηματικής αναφοράς.

³⁷ Ο αναλυτικός σχολιασμός του έργου αυτού από τους νεοπλατωνικούς μέχρι σήμερα δίνεται στο (Δενδρινός & Γρίβα, 2021).

³⁸ Αναλυτικά σχόλια για την επιχείρησή κατάδειξης των ατόπων στα οποία καταλήγει η θεώρηση των ειδών και των αριθμών ως πρώτων αρχών εκ μέρους του Αριστοτέλη δίνονται στο (Δενδρινός, 2024).

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής Βιβλιογραφία

Pletho, *De differentiis*, in Lagarde B. (ed) (1973) “Le De differentiis de Plethon d’après l’ autographe de la Marcienne”, *Byzantion* 43: 312-343 (Πλήθωνος, *Περί των Αριστοτέλης προς Πλάτωνα διαφέρεται*, 1439).

Scholarios, *Contra Plethonis ignorationem de Aristotele*, in Jugie, M., Petit, L. and Siderides X.A. (eds) (1935) “Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios”, Vol. 4, 1-116, *Maison de la bonne presse* (Σχολαρίου, *Κατά των Πλήθωνος αποριών επ’ Αριστοτέλει*, 1444).

Pletho, *Georgii Gemisti Plethonis contra Scholarii pro Aristotele obiectiones*, in Maltese EV, Teubner, Leipzig B. Lagarde (eds) (1989) “George Gémiste Pléthon, Contre les objections de Scholarios en faveur d’ Aristote”, *Byzantion* 59, pp. 354-507 (Πλήθωνος, *Προς τας υπέρ Αριστοτέλους Γεωργίου του Σχολαρίου αντιλήψεις*).

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Δενδρινός, Μ. & Γρίβα, Α. (2021) *Πλάτωνος Παρμενίδης: Οντολογία του ενός στην πλατωνική θεωρία των ιδεών*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Εκδόσεις Ζήτηρος.

Δενδρινός, Μ. (2022), *Πλάτων: Από τον πλατωνικό Σωκράτη στον αριστοτελικό Πλάτωνα*, Εκδόσεις Παπαζήση.

Δενδρινός, Μ. (2024), *Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά, Βιβλία Μ και Ν*, Εισαγωγή, μετάφραση, Σχόλια. Εκδόσεις Ζήτηρος.

Στείρης, Γ. (2016) *Η παράδοση της Αναγέννησης, Βυζαντινή και Δυτική Φιλοσοφία στον 15^ο αιώνα*, Εκδόσεις Παπαζήση.

Χατζημιχαήλ, Δ. (2005) *Γέωργιος Γεμιστός –Πλήθων, Νόμων Συγγραφή, Ένα όραμα για μια ιδανική πολιτεία*, Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια, Εκδόσεις Ζήτηρος.

Karamanolis, G. (2002) “Pletho and Scholarios on Aristotle”, in Ierodiakonou, K. (ed) *Byzantine Philosophy and its Ancient Source*, pp. 253-282, Oxford University Press.

Karamanolis, G. (2022), “Pletho and Scholarios on Using and Abusing Plato and Aristotle”, in A. Corrias, A. and Del Soldato E. (eds) *Harmony and Contrast: Platonism and Aristotelianism in the Renaissance*, OUP 2022, 99-121, Proceedings of the British Academy 242.

Monfasani, J. (1995) “Platonic Paganism in the Fifteenth Century”, in *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Emigrés*, Aldershot.

Monfasani, J. (2007) “A tale of two books: Bessarion’s, *In Calumniatorem Platonis* and George of Trebizond’s *Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis*”, *Renaissance Studies*, Vol. 22 No. 1.

Wilson, N.G. (2017) *From Byzantium to Italy, Greek studies In the Italian Renaissance*, Bloomsbury.